

РОЗДІЛ III. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В УМОВАХ ГОЛОДУ 1932—1933 рр.: ТРАГІЧНА СТАТИСТИКА ЖЕРТВ СТАЛІНІЗМУ

А.М. Бахтін

Миколаївський державний університет,
кафедра військової підготовки

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ГОЛОДУ-ГЕНОЦИДУ 1932—1933 рр. НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

© Бахтін А.М., 2003

Зроблено спробу проаналізувати публікації вітчизняних дослідників, які описують голодомор 1932—1933 рр. у південних областях України. Вказано на значимість цих досліджень для з'ясування жахливої правди про трагічні події початку 1930-х років. Дано рекомендації щодо методологічного підходу до вивчення проблеми.

В умовах відзначення 70-річчя небувалого в історії світової цивілізації людомору в Україні знову постала чергова необхідність, по-перше, підвести проміжні підсумки дослідження цієї проблеми-лиха у нас, розглянути, що зроблено, що намічається зробити, подати якомога повніший історіографічний аналіз опублікованого, визначити перспективи хоча б на найближче майбутнє, а по-друге, потрібно звернути увагу на подібні процеси навколо нас, у близькому та далекому зарубіжжі, де також нерідко опікуються різними українськими проблемами. Серед них — масові репресії комуністичних часів, три голодомори тощо.

Українською катастрофою ХХ ст., котру за підступністю і цинізмом творення можна порівняти з американським бомбардуванням Хіросіми та Нагасакі, яка за соціально-демографічними наслідками, звичайно, “випереджає” жертви єврейського холокосту, став запроваджений комуністичним тоталітарним режимом голодомор-геноцид 1932—1933 рр. в Україні. Звичайно у минулому бували голодні лихоліття, а їх причинами були переважно стихійні явища природи. Однак уряди, чи то литовсько-польські, чи царські ніколи не залишалися байдужими до голодуючих селян, зрештою, гуртом долали лихо.

Наймасштабніший голод-геноцид 1932—1933 рр. було вчинено планомірно, штучно саме за мовчазного споглядання і байдужої бездіяльності західних країн (з геополітичних та інших кон'юнктурних міркувань?!). Найбільшу принциповість і послідовність щодо подій в Україні, як не дивно, виявив Гітлер, заявивши, що більшовизм — то внутрішня проблема СРСР, потираючи при цьому від задоволення руки — адже на українських чорноземах гинуть десятки дивізій, тисячі командирів, мільйони потенційних радянських солдатів, за слухняного схвалення і підтримки люмпенізованою частиною суспільства комуністичної політики реформування економічних підвалин української нації.

Голодне лихоліття 33-го не історична минувшина, а незагоювана фізична і духовна рана нашого народу, вона жагучим болем пронизує пам'ять багатьох поколінь. Ще багато є безіменних могил, відходять у небуття очевидці голоду, а відтак, згасає і народна пам'ять про найжахливіший злочин.

Мусимо задуматися, чому про загибель “Титаніка” так багато написано, а багато-мільйонним жертвам геноциду 1933 р. в Україні ще й досі немає навіть Музею-Меморіалу, держава зовсім не надає ніякої фінансової допомоги асоціації дослідників голодоморів в Україні (голова — народний депутат Левко Лук’яненко), яка видала десятки й десятки книг зусиллями безкорисливих людей, науковців, передусім Інституту історії України НАН України, української діаспори.

Про страшне лихо не дозволяли відверто говорити, навіть згадувати у засобах масової інформації. Категорична заборона перетворилась на політичну установку, ідеологічну догму і набагато пережила своїх творців. Не зруйнувала їх й короточасна хрущовська “відлига”. Зарубіжні ж публікації, інформації кваліфікували як інсинуації, буржуазні фальсифікації тощо.

Так, у історичній праці старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР А.В. Санцевича “Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії” (К.: Наукова думка, 1967) не вказаний жодний автор, який би займався проблемами голодоморів. У академічних виданнях багатотомної історії (в 10-ти томах, українською та російською мовами, видання після 1985 р.) проблеми голодів тільки згадуються. Однак не дано їх оцінок, автори ухилялися від хоча б показу, не говорячи вже про аналіз історичних та інших причин цих явищ. Більше того, вони навіть не наважились висвітлити їх наслідки. Водночас відсутні будь-які конкретні факти, події, приклади в розрізі областей України, в тому числі й на Півдні України.

Зовсім не відображені питання голодів у 26-ти томах “Історії міст і сіл Української РСР”. Так, у томах, присвячених південним областям, підкреслювалося скрутне становище повоєнної економіки особливо сільського господарства. Несміливо, якимось між іншим тільки натякається на природні труднощі, відсутність техніки, тягла. Приховуються кричущі факти і приклади злочинних голодоморів. Одночасно звертають на себе увагу бадьорість і декларативний оптимізм викладеного матеріалу, бажання передусім показати південь щедрою житницею України. Повністю замовчувалося справжнє становище сільського господарства, його трудівників.

Не згадуються голодування і голодомори в “Нарисах історії обласних партійних організацій південних областей”, виданих різними видавництвами наприкінці 60-х — на початку 70-х років. Це ж стосується усіх виданих у радянські часи в південних областях збірників документів і матеріалів, статей, тез, посібників, статистичних збірників тощо. Жодних згадок про голодування дослідник не знайде і на шпальтах тогочасних обласних газет “Більшовицький шлях”, “Південна правда”, “Чорноморська зірка”, “Херсонська правда”, “Наддніпряньська правда”.

Тепер, коли дослідники здобули доступ до архівних джерел, на яких донедавна стояв гриф “цілком таємно”, “таємно”, “конфіденційно”, “тільки особисто”, до різних “спец-хранів”, що утаємнювали трагічне минуле, хоча і там не знайдеш слів “голод”, “голодомор”, а тільки “певні продовольчі труднощі”, хіба що — недоїдання” та щось подібне, стає очевидним: від голоду, масових репресій і депортацій ми втратили значно більше, ніж за роки Першої світової та громадянської воєн загалом.

Незважаючи на все це, голодомор-геноцид середини 30-х років ХХ ст. замовчувався в СРСР аж до 1987 р., до того ж він не знайшов адекватного висвітлення в архівних джерелах. Вперше ще на хвилі горбачовської демократизації і гласності другої половини 1980-х років заговорили про злочинну сутність колективізації та голоду 1932—1933 рр. на зборах, мітингах,

у пресі представники національно-демократичних сил. У 1988 р. радянські вчені нарешті дістали можливість публікувати результати досліджень про голодомор. Перша стаття з'явилась в Україні у березні 1988 р. в “Українському історичному журналі”. Її автором був доктор історії, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України з наукової роботи С.В. Кульчицький, якому тоді ще бракувало джерел. Дослідник вважав, що означена подія мала дуже тяжкі наслідки для України. Надалі саме він став провідним фахівцем з означеної проблеми у нашій державі.

Трохи більше року по тому в семи числах поспіль цього ж наукового часопису вперше публікувалися виявлені документи про голод в архівах республіки провідними науковцями Інституту історії України НАН України В.І. Марочко і Є.П. Шаталіною [1].

26 січня 1990 р. політбюро ЦК Компартії України було змушене прийняти постанову “Про голод 1932—1933 рр. в Україні та публікацію, пов’язаних з ним архівних матеріалів”. Інституту історії партії при ЦК Компартії України разом з Політвидавом України доручалося видати збірник архівних документів і наукових статей про голод 1932—1933 рр. в Україні. Водночас рекомендувалося редакціям, засобам масової інформації забезпечити правдиве, об’єктивне, документальне висвітлення цих страшних подій [2].

Наприкінці 1990 р. такий збірник документів “Голод 1932—1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів” побачив світ. У ньому було опубліковано документи з партійних архівів, серед них — матеріали по півдню України, які вперше розкривали багато деталей замовчуваного голоду [3]. У 1989—1991 рр. кілька книг з цієї проблематики видав С.В. Кульчицький [4]. Побачили світ численні публікації В.І. Марочка, Є.П. Шаталіної та ін. [5], було видруковано декілька збірників документів і матеріалів, у яких дістали відображення і трагічні події того часу на півдні України [6]. Подібний висновок стосується також першого і другого доповненого видання книги О.М. Веселової, С.В. Кульчицького, В.І. Марочко та О.М. Мовчан “Голодомори в Україні 1921—1923 • 1932—1933 • 1946—1947. Злочини проти народу”. — Видавництво М.П. Коць (Київ — Нью-Йорк. — 2000 р.).

У 1991 р. опубліковано книгу-меморіал “33-й ГОЛОД”. Основу її становлять спогади сотень очевидців голоду, наших сучасників, які було безпосередньо записано і оброблено упорядниками — письменником Володимиром Маняком і журналісткою Лідією Коваленко, або передано їм редакцією газети “Сільські вісті” [7]. До 20 матеріалів з 403 стосувалися Миколаївської області, уміщених у виданому в Києві у 1993 р. збірнику документів і матеріалів з означеної проблеми [8]. Майже 30 матеріалів було по Одещині, 15 присвячено трагічним подіям, що відбулися на Херсонщині.

Як про національну катастрофу України йдеться про голодомор 30-х років у фундаментальній книзі “Чорна книга України”, супроводжуваній численними розповідями жертв цього жаху-лиха, що в книзі стали свідками-звинувачами [9]. Проте наукова цінність даної праці знижується тим, що в ній відсутні посилання на архівні джерела. Справжнім вироком тогочасного режиму за людомор виступили публікації С. Білоконя, С. Вакулишина, А. Гудими, С. Дяченка, М. Кугутяка, А. Куліша, А. Моцного, О. Міщенко, М. Мухіної, І. Самійленко, М. Солоненка, С. Старіва, Б. Хандроса [10] та багатьох інших. Поступово тема голоду-геноциду почала висвітлюватись і на регіональному рівні. Уперше більш-менш поширено розповіли про голодомор, масові репресії на Миколаївщині місцеві науковці доктор історичних наук, професор В.П. Шкварець і кандидат історичних наук, доцент М.Ф. Мельник на 204—219 сторінках своєї книги “Миколаївщина: погляд крізь століття. Нарис історії”. — Миколаїв. — 1997. — 386 с.

Дещо пізніше, в 1996 р., побачив світ навчальний посібник для учнів загально-освітніх шкіл області фахівців історичного факультету педагогічного інституту доктора історичних наук, професора П.М. Тригуба, кандидатів історичних і педагогічних наук, доцентів І.С. Павлика і О.В Білюка “Історія Миколаївщини”. Незважаючи на надто стислий його обсяг (94 с.) автори не лише згадали, а й вказали істинні причини і наслідки небачених раніше голодоморів.

У 2002 р. до 65-річчя Миколаївської області завдяки ініціативі, координації усієї роботи, зусиллям обласної державної адміністрації, а також науковців краю, передусім Державного університету, навчальних центрів Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова та Одеської національної юридичної академії побачила світ фундаментальна книга “Миколаївщина: літопис історичних подій” (710 с.) У книзі доктор історичних наук, професор М.М. Шитюк подав 6 статей-фрагментів загальним обсягом понад 80 сторінок, де навів історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків людоморів та репресій на Миколаївщині [11].

За останнє десятиріччя з’явилося багато регіональних збірок документів і матеріалів, споминів тощо про голодомор [12]. У 2000 р. державний архів Миколаївської області видав збірник документів і матеріалів “Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929-1933)”. — Миколаїв. — Вид-во “Тетра”. — 214 с. Керівник авторського колективу — М.М. Шитюк, у підготовці брали участь проф.. В.П. Шкварець, доцент П.І. Соболев, директор комерційного технікуму А.І. Олійник, директор облдержархіву Л.І. Огорокова, 16 свідків голодомору опублікували свої спогади, дослідниками виступили також студенти-історики старших курсів.

Останніми роками особливо багато зробив у справі вивчення голодомору на Миколаївщині доктор історичних наук, професор Миколаївського навчального центру Одеської національної юридичної академії, заслужений діяч науки і техніки України, відмінник освіти України, лауреат премії ім. М.М.Аркаса М.М. Шитюк. Його перу належать десятки статей, брошур, книг, монографій [13].

Враховуючи, що в умовах національного і культурного відродження України, розбудови її державності, виняткового значення набувало глибоке і всебічне вивчення національної історії, особливо тих її сторінок, які протягом тривалого часу замовчувалися, 6 квітня 1992 р. Президія Верховної Ради України прийняла постанову “Про підготовку багатотомного науково-документального видання про жертви репресій на Україні”. Для забезпечення її реалізації, своєчасного випуску багатотомного науково-документального видання про громадян, які стали жертвами репресій в Україні протягом 20—50-х років ХХ ст. Кабінет Міністрів України 11 вересня 1992 р. прийняв постанову “Про підготовку і випуск серії книг “Реабілітовані історією”.

У Херсоні редакційно-видавничою групою “Реабілітовані історією” видана книга “Забуттю не підлягає”, чимало сторінок якої присвячено проблемам голоду 1932—1933 рр. Досить активно сьогодні висвітлюють підняту проблему херсонські газети “Таврійські вісті”, “Наддніпряньська правда”, “Слава праці” та інші, де регулярно публікуються матеріали, присвячені голоду-геноциду 1932—1933 рр.

В Одесі громадською організацією “Меморіал” видано низку томів Одеського Мартирологу, де розповідається про голод-геноцид 1933 р., що знищив фактично українського селянина. Вийшли збірники спогадів Буковський В.Я. “Горькая правда”, Раздельная, 1998 г., Шнабель-Тихомирова О.Я. “Трагедія голоду на Високомихайлівщині”, Одеса, Астропринт,

1998. Періодично висвітлюють цю проблему одеські газети: “Чорноморські новини”, “Наддністрянська правда”, “Степовий маяк”, Слово”, “Одеські вісті” та інші.

Поглиблене вивчення, всебічні дослідження проблеми, доведення їх результатів до широкої громадськості тривають, удосконалюються пошуки, одним словом, здійснюється робота, як кажуть, по наростаючій. Іншими словами, чимало робиться для відновлення історичної пам’яті як основи формування національної свідомості наших людей.

Про голодомор 1932—1933 рр. завдяки журналістам, дипломатам, прогресивним політичним і громадським діячам і науковцям США, Канади, інших країн Заходу світ давно знав [12]. Інформації у пресі там з’явилися ще до 1933 р. Газети “Манчестер гардіан”, “Нью-Йорк таймс”, “Нью-Йорк гаральд триб’юн”, “Дейлі телеграф”, “Фігаро”, “Нойе цюріхер цайтунг”, “Статпа” та ін. систематично повідомляли від своїх кореспондентів у Москві, власних урядовців та звернень української політичної еміграції про небувалий в історії людської цивілізації голод в Україні і на Кубані.

Зарубіжні дослідники голоду в Україні давно з’ясували і юридично обґрунтували той факт, що в українському селі в 1932—1933 рр. був геноцид. У 1988—1989 рр. працювала Міжнародна комісія з розслідування причин і наслідків голодомору в Україні. До неї входили провідні юристи світу, які брали участь ще у Нюрнберзькому судовому процесі над нацистами. Вони дійшли висновку, що в Україні було вчинено акт геноциду. Однак Комісії бракувало усієї повноти історичних доказів злочину, оскільки вона не мала архівних свідчень. Науковими експертами виступили відомі дослідники голоду в Україні, автори багатьох праць — Дж. Мейс (США), щоб читати документи в оригіналі, навіть оволодів українською мовою [14], Д.Конквест (США) [15], М.Царинник (Канада) [16]. Представників радянської історичної науки запрошували до співпраці, до комісії, проте їх там не було. Ідеологічні обмеження тоді ще діяли, а факт голоду визнавали лише як наслідок несприятливих природних умов.

Окремим жанром документальної публікації вважають фахівці, публіцисти величезний, обсягом майже в 200 друкованих аркушів, збірник розповідей про голод колишніх громадян СРСР, записаних Комісією конгресу США з голодомору 1932—1933 рр. в Україні. Наприкінці 1990 р. збірник вийшов друком у Вашингтоні. Керівник науково-дослідної групи в Комісії проф. Дж. Мейс привіз у Київ на міжнародний симпозіум з голодомору у вересні 1990 р. комп’ютерний набір цього збірника. До речі, детально характеризував роботу Комісії, цю унікальну працю, саму методику Дж. Мейса і Л. Геренца 1983 р. щодо опитування свідків із позбавленням у одержаному матеріалі недоліків мемуарних творів, уже не раз названий проф. С.В. Кульчицький [17]. Чимало сторінок цієї праці присвячено Півдню України.

Стосовно останніх західних закордонних досліджень проблем розвитку України, серед них і досліджуваної нами теми, то нещодавно на шпальтах “Українського історичного журналу” (2002. — № 5. — С. 150—154) одне з них ґрунтовно проаналізував провідний спеціаліст Інституту історії України НАН України, доктор історії В.І. Марочко в своїй публікації “Нова Україна: суспільство — економіка — політика (1991—2001)” / За ред. Герхарда Зімона. — Кельн, Веймар, Відень, Бьолау, 2002. — 363 с.

Останнім часом миколаївські науковці-дослідники голодоморів та масових комуністичних репресій, їх численні праці здобули визнання і привертають все більшу увагу західноєвропейських вчених, широкої громадськості. Так, влітку 2002 р. в Нюрнберзі, Мюнхені і Гросвирдвелі (ФРН) видавець і основний автор Антон Бош у книзі “Російсько-німецька історія”. — Том 2. — Видання 2002 помістив досить розлогі статті-підрозділи професора М.М. Шитюка на тему “Переслідування німців за тоталітарного режиму на Півдні України” (с. 11—

28) та голови обласної культурно-освітньої організації “Меморіал”, інженера заводу “Зоря-Машпроект” Ю.О. Зайцева — “Терористичні заходи в Південній Україні” (с. 81—94) [18]. Зрозуміло, що в них, хоч і дещо фрагментарно, дістали відображення порушені нами питання.

На український ґрунт не можна автоматично, сліпо переносити результати досліджень зарубіжних. У тому числі російських істориків, досягнуті під час роботи над проблемою “сталінської” модернізації (індустріалізація, урбанізація, колективізація, “культурна революція”), яку вони оцінюють дуже високо.

При цьому зауважимо, що в Російській Федерації, на відміну від України, величезна допомога надається історичним дослідженням. Пора і нашій правлячій еліті підтримати морально та матеріально подібні дослідження. Бо є небезпека залишитись на узбіччі історичного процесу, коли історію спочатку писатимуть (вже наполегливо це знову пропонують), а потім і творитимуть (як це вже також було) за нас представники розвинутіших і сильніших держав.

Українським історикам варто пам'ятати при використанні методологічних засад та здобутків російських істориків у дослідженні радянської модернізації, а серед неї — колективізації та голодоморів-геноцидів, що у самій Росії ліберальні цінності останнім часом не мають особливої популярності.

У незалежній Україні залишається назрілою потребою для дослідників опублікування документів і матеріалів з питань голодоморів, глибоке дослідження цієї жагучої проблеми на місцевих архівних джерелах та свідченнях-спогадах очевидців, які пережили це лихо. Потребою є розповідь людям, молоді про трагедію голодів у науково-популярних виданнях для того, щоб подібне ніколи не повторилося. Для цього потрібно створювати і доносити до людей збірники документів та архівних джерел про голоди в селах, районах, містах і областях України. видавати книги пам'яті, поминальні списки жертв.

Основна мета такої та іншої, у тому числі краєзнавчої роботи, — вшанування пам'яті убієнних страшною смертю — голодом, виховання необхідності побудови такого суспільства, в якому не те що голодоморам, але навіть чомусь подібному просто не може бути місця.

31 січня 2003 р. на засіданні Республіканського оргкомітету з відзначення 70-річчя голодомору його голова, прем'єр міністр В.Ф. Янукович заявив, що це була спланована сталінізмом акція-геноцид, яка ставила під сумнів саме існування українського народу.

У межах відзначення цих страхітливо трагічних подій в Києві буде споруджено Меморіал пам'яті жертв голодоморів і масових комуністичних репресій. Тут же буде відкритий музей, а також створено науково-дослідний центр. Нарешті, вирішено порушити перед міжнародними організаціями питання про правове, законодавче визнання голодоморів в Україні як геноцид проти української нації.

1. Марочко В.І., Шаталіна Є.П. Голод на Україні (1932-1933 рр.) // Український історичний журнал. — 1989. — № 7—12; 1990. — № 1. 2. Див.: Радянська Україна. — 1990. — 7 лютого. 3. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів (Упорядники: Р.Я. Пиріг та ін.). — К.: — Вид-во політ. літ-ри України. — 1990. 4. Кульчицький С.В. 1933: Трагедія голоду. — К., 1989. 5. Марочко В. Бодай те лихо не верталось // Сучасність. — 1993. — № 2. 6. Колективізація і голод на Україні 1929—1933: Збірник документів і матеріалів (Упорядники: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна). — К.: Наукова думка, 1992. 7. 33-й: ГОЛОД: народна книга-меморіал (Упорядники: Л.Б.Коваленко, В.А. Маняк). — К., 1991. 8. Колективізація і голод на Україні 1929—1933. Збірник документів і матеріалів (Упорядники: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна); Передмова С.В. Кульчицького і

Є.П. Шаталіної. — К.: Наукова думка, 1993. 9. Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе /Упорядник редактор Ф. Зубанич. Передмова В. Яворівського. — К.: Вид. Центр “Просвіта”, 1998. — 784 с. 10. Білоконь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: Джерелознавче дослідження. — К., 1999. 11. Шитюк М.М. Миколаївщина в голодних 1921—1923 роках // Миколаївщина: літопис історичних подій. — Херсон: Олді-плюс, 2002. 12. Веселова О.М. Міжнародна науково-теоретична конференція Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків // Український історичний журнал. — 2000. — № 1. 13. Шитюк М.М. З власним народом війна. — К.: Акант, 1995. 14. Дяченко С. Жах. Кіноповість про голод 1933 року. — К.: Столиця, 1991. 15. Конквест Р. Жатва скорби. — Лондон, 1988. 16. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921—1939 рр.) Україна крізь віки. — Т. 11. — К., 1999 та ін. 17. Марочко В. Голодомор: біль і жах нашого народу // Культура і життя. — 1990 р. — 23 вересня. 18. Мейс Дж. Висновки та перспективи дослідження голодомору в Україні 1933 року // Сучасність 1993. — № 4. 19. *The Foreign Office and the Famine, British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932—1933.* — Kingston, Ont., New York, 1988. 20. Кульчицький С.В. Як це було. Читаючи документи створеної при конгресі США “Комісії по голоду 1932—1933 рр. на Україні” // Під прапором ленінізму. — 1990. — № 23. — с. 79—86; *Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов. Итоговый отчет 1990 г.* — К., 1992. 21. Збірник усних свідчень Комісії дослідження голоду в Україні. — Вашингтон: Державне видавництво США, 1990. 22. Bosch A. *Russland — Deutsche Zeitgeschichte.* — Band 2. — Ausgabe 2002. — Nurnberg, Munchen, Croblurgwedel. — 454 с. (німецькою мовою).

П.С. Григорчук, І.М. Романюк

Вінницький державний педагогічний університет
ім. М. Коцюбинського,
кафедра історії слов'янських народів

ГОЛОД 1932 — 1933 рр. НА ВІННИЧЧИНІ

© Григорчук П.С., Романюк І.М., 2003

У статті на конкретному фактичному матеріалі показані причини, хід та наслідки голодомору 1932-1933 рр. на Вінниччині.

Кривавим і тернистим видався шлях України до незалежності. Надто багато безіменних могил залишив по собі український народ.

Жахливим злочином проти власного народу став штучний голод 1932—1933 рр., спричинений насильницькою колективізацією, горезвісними хлібозаготівельними компаніями, депортаціями селянства, відвертим масовим терором тоталітарного режиму проти українського селянства, загалом, і подільського, зокрема.

Державна влада накладала заборонну печатку на все, що проливало світло на 1933 рік, страхітливі дні якого за своєю спрямованістю й жорстокістю не мають аналогів в історії людства. Геноцид проти власного народу державні можновладці ладні були поховати у глибоких ровах разом із своїми жертвами, над якими не було кому ставити хрестів.